

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

МОГИЛЬНИК В с. ЧАПЛІ

Могильник, відкритий О. В. Бодянським в 1950 р., знаходиться на території Ігреньського півострова, поблизу с. Чаплі, Дніпропетровського району і області, в садибі Я. С. Наривського. Він розташований на лівому березі Дніпра (рис. 1), за 200 м вище забори Обчеської, яка знаходиться при впадінні р. Шиянки в Дніпро.

Проти цієї забори в розмитому ґрунті берега виявлено залишки стоянки неолітичного часу — вироби з кременю (рис. 2, 2—6) та фрагменти посуду (рис. 2, 8). В зв'язку з тим, що на площі могильника були знайдені такі ж вироби з кременю (рис. 2, 1, 7) та фрагменти кераміки, треба думати, що могильник залишений населенням цієї стоянки.

В давнину могильник розміщався в глибині берега — сучасне його положення біля самої води пояснюється тим, що водами озера Леніна берег був розмитий метрів на 60.

Висота берега в цьому місці над рівнем води в Дніпрі до збудування Дніпрогесу становила приблизно 8 м. Це відповідає висоті надзаплавних терас долини Дніпра, на яких в Надпоріжжі залягають культурні залишки неолітичного часу.

Поверхня сучасного берега Дніпра має схил в напрямі до р. Шиянки, тобто на північний схід; такий самий схил має тут і верхній ярус раніших геологічних відслонень.

Ґрунт являє собою сучасний нанос, глибиною до 40 см; нижче, до 1,4 м залягає гумусований пісок, який донизу поступово світлішає і переходить в жовтий алювіальний пісок (рис. 1).

15 поховань неолітичного часу розташовані в один ряд вздовж обриву сучасного берега, в напрямі захід — схід; тільки одне поховання (13), найбільш східне, дещо виходило з цього ряду. Всю цю групу поховань можна розбити на три підгрупи щодо глибини залягання та способу поховання.

До першої підгрупи належать дев'ять поховань: 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 15 і 16 (рис. 3). Кістяки цих поховань лежали в один ряд на деякій, майже однаковій, віддалі один від одного, в жовтому піску на глибині 1,5 м, за винятком поховання 16, яке знаходилося на глибині 1,35 м в зв'язку з тим, що тут поверхня жовтого алювіального піску природно підвищувалася.

Всі кістяки лежали простягнуто на спині. Руки були покладені вздовж тулуба і притиснуті до нього, ноги в колінах і ступнях зведені. Поховання 2, 3, 4, 8, 9, 16 були орієнтовані на північ, поховання 1, 10, 15 — на південь. Таким чином, всі покійники були покладені перпендикулярно до течії Дніпра. Біля поховань 2, 4, 8, 9, 10, 15 і 16 червоної фарби не було. В похованні 1 виявлено червону фарбу на тазі кістяка, а в похованні 3 — на грудях і тазі.

До цієї ж підгрупи (характер ґрунту, глибина залягання) належить і поховання 13, яке, проте, було орієнтоване на північний захід. Права рука кістяка зігнута в лікті, її кисть лежала на тазі. Червона

фарба виявлена на правому боці грудей і на тазі; на рівні таза поруч з кістяком з східного боку була пляма червоної фарби діаметром 30 см.

Поховання цієї підгрупи були без похоронного інвентаря. Характерною ознакою їх є також наявність твердого слабогумусованого ґрунту товщиною 20—25 см, що перекривав поховання. Похоронні ями жодного разу помітити не вдалося; твердий ґрунт над похованнями відповідав засипці ями.

Виходячи з конфігурації твердого ґрунту, можна вважати, що під час поховання просто розгрібали піщаний ґрунт до глибини приблизно 30 см і в такому заглибленні неправильної форми ховали покійника, загортали його ґрунтом, який, очевидно, ще й трамбували. Внаслідок цього над похованням утворювався горбок у вигляді могилки, який, оче-

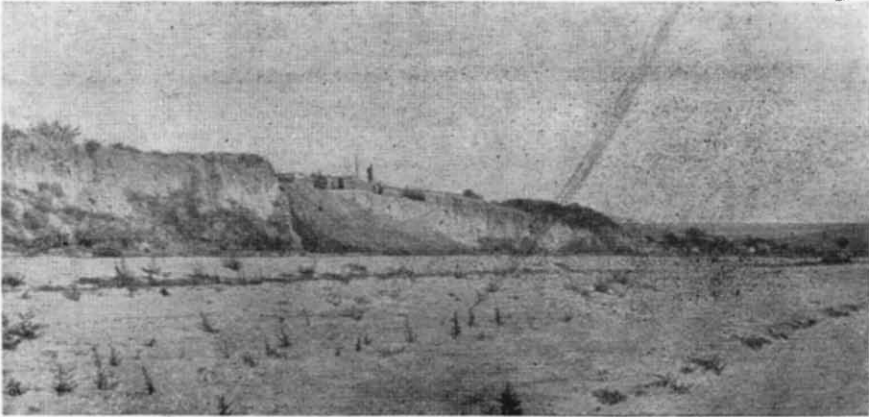

Рис. 1. Загальний вигляд місцезнаходження могильника.

видно, і служив ознакою поховання. Затверділий ґрунт над похованнями дає можливість встановити, що денна поверхня того часу знаходилася приблизно на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні.

Такий спосіб поховання відомий в Надпоріжжі в часи неоліту — на 8-й Ігреньській стоянці були знайдені два неолітичні поховання, що лежали на піщаному ґрунті і були засипані черепашками; на Сурському острові О. В. Бодяньський дослідив два поховання, які також були засипані черепашками.

Друга підгрупа поховань (рис. 3, 5, 7, 11, 12) також залягала в жовтому алювіальному піску, але вже на глибині 1,7 м. Кістяки лежали також простягнуто на спині, головами на північ. Два з них — 5 та 12 мали простягнуті вздовж тулуба руки, права рука кістяка поховання 11 була зігнута в лікті, і кисть її знаходилася коло таза. В похованні 5 фарби не було, в похованні 11 фарба була лише на лікті правої руки, в похованні 12 — на грудях і тазі покійника. В похованні 12 на місці правого вуха знайдено підвіску з зуба оленя, а на лікті правої руки — 2 зуби хижаків і 4 кутні зуби риб карпових порід.

Поховання 11 зруйнувало поховання 10 першої підгрупи, отже, воно пізніше за поховання 10. Таким чином, треба думати, — вся друга підгрупа, до якої належить поховання 11, пізніша за першу підгрупу поховань.

До третьої підгрупи належать поховання 14 та 17. Вони відрізняються від двох перших підгруп насамперед наявністю похоронної ями. Крім того, вони густо засипані червоною фарбою.

Яму поховання 17 було відкрито в тому місці, де не вистачало частини кістяка поховання 9 першої підгрупи. Цей факт яскраво свідчить про те, що поховання третьої підгрупи пізніші від поховань першої підгрупи (рис. 4).

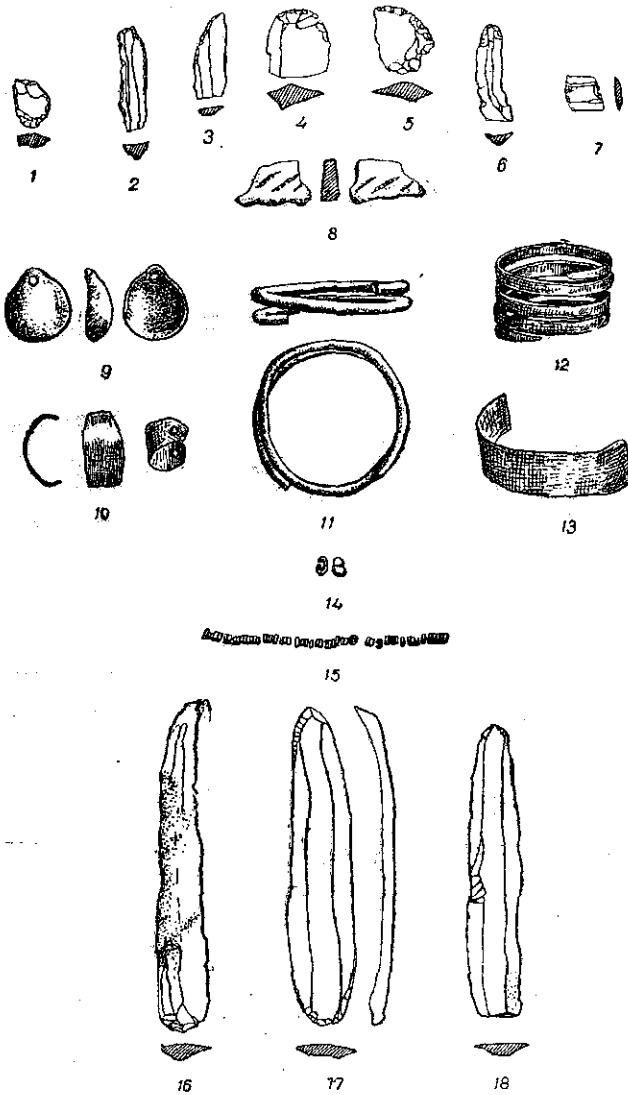

Рис. 2. Інвентар Чаплінського могильника та стоянки.

1—7 — $\frac{2}{3}$ н. в.; 8 — $\frac{1}{6}$ н. в.;
9—15 — $\frac{2}{3}$ н. в.; 16—18 — $\frac{1}{3}$ н. в.

Яма поховання 17 мала човноподібну форму з увігнутим дном, довжина її 1,1 м, ширина 0,4 м, орієнтація північ—південь. На глибину приблизно 0,3 м яма була засипана піском з червоною фарбою, під яким і знаходився дитячий кістяк, що лежав простягнуто на спині, головою на північ, на глибині 1,8 м від сучасної поверхні. Кістяк лежав на підсишці з червоною фарби і був засипаний такою ж самою фарбою. Похоронного інвентаря при ньому не було.

Поховання 14 мало яму також човноподібної форми з увігнутим дном. Довжина її 2 м, ширина 0,5 м, орієнтація північ—південь (рис. 4, 2). Кістяк, що належав дорослій людині, лежав простягнуто на спині, на глибині 2 м від сучасної поверхні на підсипці з червоної фарби, такою ж фарбою він був і засипаний. Нижня частина ями на 0,3 м була засипана піском з червоною фарбою, вище контури ями губилися на фоні оточуючого ґрунту. Кістяк орієнтований головою на північ, права рука простягнута вздовж тулуба, а ліва зігнута в лікті і кисть її покладена на таз. Інвентаря не було.

Поховання першої підгрупи розміщені паралельно, в один ряд на досить однаковій віддалі одне від одного. Пізніші поховання або руйнують поховання першої підгрупи, або ж покладені впритул до них. Очевидно, під час похорону померлих другої і, особливо, третьої підгруп місця розташування попередніх поховань вже в достатній мірі були забуті.

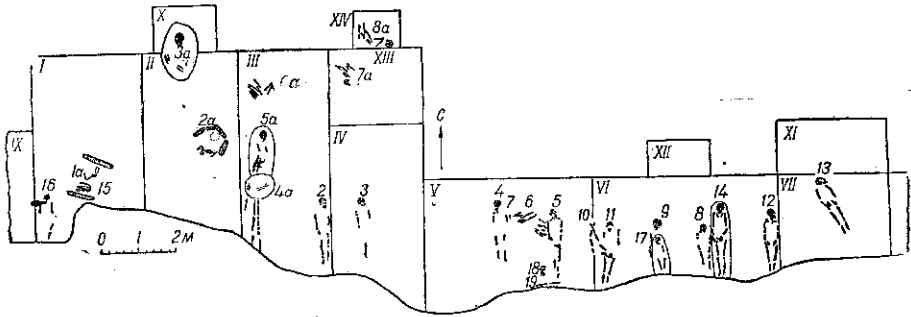

Рис. 3. План могильника в с. Чаплі.

На території могильника знайдено ще два окремих черепи та стегонові кістки, що лежали паралельно до краю обрива (рис. 3). Череп з поховання 18 залягав на глибині 1,8 м; можна думати, що він належав похованню 7, від кістяка якого в північній частині розкопу лишилися тільки кінцівки ніг. Щождо черепа з поховання 19 і стенових кісток, то можливо, що вони належали кістяку, що знаходився в скорченому положенні, також зруйнованому, бо це положення стегон можна спостерігати лише в похованнях з таким положенням кістяка. В західній частині могильника знайдено п'ять поховань іншого типу, безсумнівно пізнішого часу (рис. 3, 1а, 2а, 3а, 4а, 5а). Інтересно, що і на Маріупольському могильнику знайдені поховання, аналогічні цим п'ятьом чаплінським, які також були «притулені» до могильника. Таке розташування свідчить про тісний зв'язок цих поховань з похованнями неолітичного часу.

Серед поховань цієї групи чотири були дитячі (1а, 2а, 3а), 4а — зруйноване, одне — дорослої людини (5а). Поховання відрізняються від неолітичних положенням кістяка, будовою похоронного спорудження та похоронним інвентарем. Слід відзначити, що похоронні споруди цих поховань неоднакові, що свідчить про неусталеність цього ще нового похоронного обряду.

Для цих поховань копали досить глибоку овальної форми яму до жовтого піску. Рівне дно ями густо посипали червоною фарбою, клали покійника і засипали його також червоною фарбою, а потім ще сантиметрів на 10 засипали яму піском з фарбою, після чого закладали каменями, іноді споруджували гробницю з кам'яних плит, засипали яму доверху землею і на поверхні перекривали кам'яною закладкою.

Так само засипались і нижні частини ям неолітичних поховань 14 та 17, що може свідчити про близькість похоронного обряду обох цих груп.

Поперек дна ями поховання *1a* в південно-західній і північно-східній сторонах стояли на ребрі дві плити, трохи відхилені зовні (рис. 2); їх слід розглядати вже як примітивну гробницю.

Поверх піску з червоною фарбою в південно-західній частині цієї гробниці була купа каменів. На одному з каменів лежала невеличка

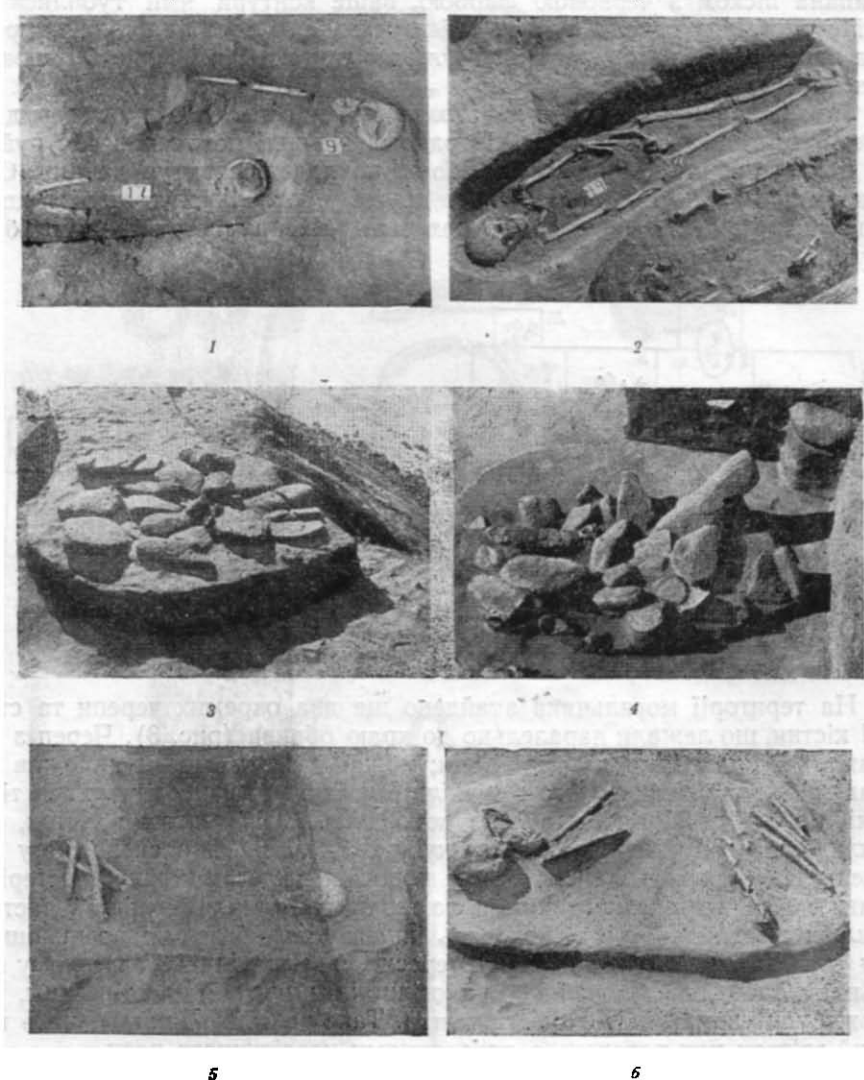

Рис. 4. 1 — поховання 9 та 17; 2 — поховання 14; 3 — верхня закладка поховання *1a*; 4 — нижня закладка поховання *3a*; 5 — поховання *5a*; 6 — поховання *6a*.

плитка, на нижній рівній поверхні якої була червона фарба. Немає сумніву в тому, що цією плиткою розтирали фарбу. Камені були перекриті гумусованим піском, який і наповнював похоронну яму до самого верху, після чого яму було перекрито кам'яною закладкою овалоподібної форми з плиток, покладених в один ряд (рис. 4, 3). Закладка нічим не перекривалася і була ознакою поховання на тодішній поверхні землі, що знаходилася на глибині 0,9 м від сучасної поверхні.

Для поховання *2a* також була викопана яма, але більш округлої форми, північно-східна її частина була обставлена трьома плитами, що стояли на ребрі у вигляді віяла. Середня плита орієнтована на південний схід — північний захід, а дві інші під тупим кутом прихилені до

неї по обох боках. Плити були частиною гробниці. Дно ями і покійник були посипані червоною фарбою. В північно-східній частині ями накладено каменів, після чого яму до краю засипали гумусованим піском і перекрили кам'яною закладкою. Закладка збереглася не повністю, очевидно, ще в ті часи вона була зруйнована.

Поховання *3a* мало яму і засипку такої ж форми, як поховання *1a* та *2a*.

Вище шару піску з червоною фарбою яма по всій площі ($1 \times 1,5$ м) мала кам'яну закладку опуклої форми (рис. 4, 4), в північно-західній частині якої стояла гранітна антропоморфна стела. Верхній кінець стели підвищувався над тодішньою поверхнею. На одному з каменів закладки лежала невеличка плитка, на нижній рівній поверхні якої була фарба (як і в похованні *1a*). Посередині закладки на одному з каменів лежала частина тазової кістки свійського бика¹. Яма до верху була засипана гумусованим піском і перекрита ще однією кам'яною закладкою. Біля одного каменя цієї закладки знайдено 16 досить великого розміру кременів, які лежали в три ряди правильною чотирикутною купкою, — складалося враження, що їх або поклали так навмисно, або просто забули в сумці. Один з кременів — добре фасетований конічний нуклеус, два інші мають фасетки від одбитих пластин, а решта є жовнами з частково відбитими від них відщепами.

Для поховання *4a* також була викопана яма майже округлої форми; кам'яних споруд не було.

Поховання *5a* знаходилось в овальній ямі досить великого розміру ($0,7 \times 1,5$ м); кам'яних споруд також не було.

В дитячому похованні *1a* збереглися тільки зуби (в північно-східній частині гробниці) та уламки окремих кісток. Судячи з місцезнаходження зубів та розташування похоронного інвентаря кістяк був орієнтований на північний схід. По аналогії з кістяками поховань *3a*, *5a*, а частково і *2a* слід вважати, що кістяк поховання *1a* лежав на спині з підігнутими і звернутими на бік ногами. В похованні знайдено такі речі. На шию було надіто намисто з 13 кованих мідних підвісок, що формою нагадують черепашку (рис. 2, 9). У верхній частині кожної підвіски є дірочка. Намисто спускалося на груди у вигляді вигнутої донизу дуги. З лівого боку кістяка біля черепа лежав уламок рога оленя, відрізаний з одного краю і зламаний з другого, просвердлений в широкій частині. З правого боку черепа лежало ікло дикого кабана; на місці живота був пояс з черепашок *Unio*, яким, крім двох кінцевих, було надано овальну форму. Дві кінцеві черепашки мали круглу форму, менші розміри і були посередині просвердлені. Внизу пояса звисали 4—5 рядів мідних пронизей у вигляді колечок, зроблених з чотиригранного розплесканого дроту, кінці яких не були спаяні. Кожний ряд складався з 8—10 колечок, діаметр їх становить 3 мм, а дірки — 1 мм (рис. 4, 15). На поясі лежали дві кременні (рис. 4, 18) пластини (ножі) поперек живота; одна з них лежала на спинці, друга — на черевці, гострі кінці їх повернуті в протилежні сторони (рис. 5). В землі коло кістяка знайдено зуб свійської кози-вівці.

В похованні *2a* дитячий кістяк зберігся тільки частково — в північно-східній частині знайдено уламки черепа і зуби, в південно-західній — суглобні частини ніг, що були, очевидно, зігнуті в колінах. На поясі лежала також кременна пластина (ніж) черевцем вверх, гострим кінцем на схід (рис. 2, 17). В землі коло кістяка також знайдено зуб свійської кози-вівці.

В похованні *3a* завдяки наявності багатьох мідних речей дитячий кістяк зберігся краще — виявлено череп, частину кісток рук і суглобні частини ніг. Кістяк лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, звер-

¹ Кістки тварин визначені І. Г. Підоплічком.

нутими вбік, орієнтований на північ. Череп був оперезаний трьома рядами мідних пронизей, аналогічних пронизям поховання 1а. Трохи вище від них лежали дві мідні скобки у вигляді дуг (рис. 6). Внутрішня, менша, скобка була зігнута більше (рис. 2, 13). Серединою вона притулялася до більшої і на кінцях мала по одній дірочці. Від верхніх рядів пронизей на лице спускалися чотири ряди таких самих пронизей. На зап'ясті правої руки був надітий мідний в два завитки браслет (рис. 2, 11), зроблений з круглого дроту, а на зап'ясті лівої руки — мідний браслет в чотири завитки, зроблений з розплесканого дроту (рис. 2, 12).

Біля браслета правої руки лежала пластина з кременю (ніж) черевцем уверх, гострим кінцем на північ (рис. 2, 16). Нижче браслетів, впоперек живота лежали в один ряд мідні пронизи у вигляді колечок трохи більшого розміру, ніж при похованні 1а; посередині живота їх не було. Такі ж пронизи знайдені і між колінами, де вони лежали в три ряди; серед них трапилися і дві мідні пронизи сферичної форми, зроблені з розплесканих пластинок (рис. 2, 14). Немає сумніву в тому, що ці пронизи були красивою одягу.

З правого боку черепа стояла похило (під кутом 45°) на північ гранітна

антропоморфна стела. В перекрої стела чотиригранна, нижній кінець стесаний гострувато, одна бічна поверхня природно плоска, а інші оброблені оббивкою. У верхній частині стели зображено лице у вигляді овала. На лицевій поверхні, якою стела була повернута до поховання, є невеличкий виступ. Висота стели 82 см, переріз 16 × 12 см (рис. 4, 4).

В похованні 4а знайдено тільки дитячий зуб та частину пояса з черепашок *Unto*.

В похованні 5а кістяк дорослої людини знаходився в шарі гумусованого ґрунту з червоною фарбою на глибині 1,35 м (рис. 4, 5). Кістяк лежав на спині з підігнутими в колінах і звернутими вбік ногами, орієнтований на північ. На кістках колін знайдено зуб свійської кози-вівці.

Таким чином, поховання 4а та 5а кам'яних похоронних споруд не мали, чим вони відрізняються від поховань 1а, 2а, 3а. Можливо, що поховання 4а і 5а в цій групі були ранішими. Поховання 5а від поховань першої групи відрізняється, власне, тільки положенням, що дає підставу вважати в ньому перехідну похоронну форму від неолітичних поховань цього могильника, таких, як поховання 14 та 17, до поховань з кам'яними спорудами і специфічним похоронним інвентарем (1а, 2а і 3а).

Остання група представлена похованнями 6, 6а, 7а та 8а і, очевидно, похованням 19 (рис. 3). Всі кістяки цих поховань лежали в скорченому положенні на лівому боці (наприклад, рис. 4, 6) орієнтовані в різні сторони. Біля них не було похоронного інвентаря та фарби. Всі вони

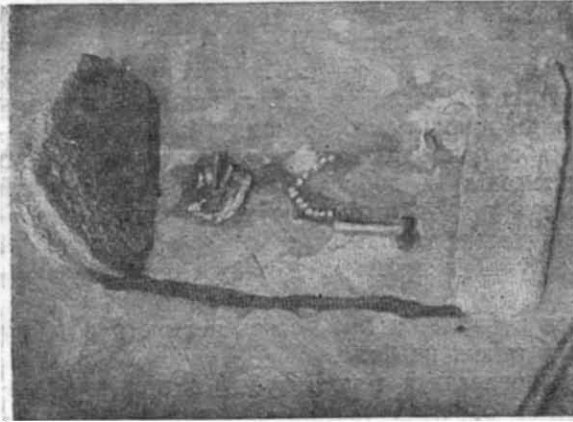

Рис. 5. Поховання 1а.

Рис. 6. Череп з прикрасами з поховання 3а.

були розташовані в північно-східній і в східній частинах могильника, а одне з них (6) було частково зруйноване неолітичним похованням 5. Можливо, що ці поховання є найдавнішими в могильнику, про що свідчить неусталеність орієнтації і дуже погана збереженість кістяків, навіть порівняно з неолітичними, а також відсутність фарби та похоронного інвентаря.

Отже, на Чаплінському могильнику знайдено три групи поховань, різних щодо похоронного обряду та часу.

Подібні могильники, крім Чаплінського, в Надпоріжжі відомі на територіях багаточарових стоянок Виноградного острова та восьмої Ігреської¹. Окремі групи поховань цих могильників пов'язуються з відповідними культурними нашаруваннями цих же стоянок.

В Надпоріжжі відомі стоянки різного часу: раннього та пізнього неоліту, а також перехідного часу від неоліту до мідно-бронзової доби. Нашарування стоянок являють собою або залишки тільки якогось одного етапу культурного розвитку, або кілька послідовних етапів.

Стоянки пізнього неоліту Надпоріжжя мають такі послідовні етапи культурного розвитку: Собачки, Середній Стіг 1 та Середній Стіг 2.

Могильники, які можна було б пов'язати з ранньонеолітичними стоянками, в Надпоріжжі невідомі. Частина могильників відповідає стоянкам типу Собачок (Собачки, Монастирка, Мар'ївка, Вовниги), верхній культурний шар яких містить залишки, характерні і для стоянок етапу Середній Стіг 1, який був безпосереднім продовженням етапу Собачок. Поховання цих могильників однотипові і лише в деякій мірі відрізняються деталями похоронного обряду. Всі поховані лежать простягнуто на спині, руки покладені вздовж тулуба і притиснуті до нього, ноги в колінах і ступнях зведені. При похованні спеціальної похоронної ями не викопували, а просто розгортали ґрунт (пісок), клали в таке заглиблення покійника і засипали його. Похоронного інвентаря не клали, не вживали й фарби. Пізніше ховали таким же способом, але глибше. Крім того, покійників намагалися класти впритул до раніше похованих, часто поверх них, внаслідок чого утворювалася ніби одна яма, іноді досить великого розміру, заповнена кістяками. Прикладом такого способу поховання є Вовницький та Маріупольський могильники, а частково — і могильник на Собачках. Тільки наприкінці неолітичного періоду покійників почали ховати поодинокі, в спеціальній човноподібної форми ямі. Поступово змінювалося і положення покійника — одну, а то і обидві руки згинали в ліктях і кисті рук клали на таз. Спочатку в похоронному обряді фарби зовсім не вживали, пізніше посипали фарбою лише окремі місця померлого — груди, таз, лікті; потім почали засипати фарбою труп повністю і навіть нижню частину похоронної ями. З'явився і похоронний інвентар у вигляді прикрас та дрібних речей персонального виробничого вжитку. Існує думка, що похоронний інвентар свідчить про віру в загробне життя померлого. Це, очевидно, є справедливим для пізнішого часу, інакше чим можна було б пояснити наявність поховань без похоронного інвентаря, як наприклад, поховання 5а Чаплінського могильника. Багатство чи повну відсутність похоронного інвентаря в цей час не можна також пояснювати і різним суспільним станом померлого.

Для розв'язання цього питання важливою є вказівка Й. В. Сталіна про те, що деякі знаряддя виробництва за первісно-общинного ладу були особистою власністю окремих осіб². Це дає можливість припускати, що живі не могли користуватися речами померлих, отже, ці речі

¹ А. В. Добровольський, Восьма Ігреська неолітична стоянка, АП, т. II, К., 1949.

² Історія ВКП(б). Короткий курс, Держполітвидав, 1949, стор. 117.

клали разом з покійником в могилу. Тоді різноманітність похоронного інвентаря, а також його відсутність в цей час можна пояснити: щодо прикрас — персональним смаком, а щодо інших речей — вживанням їх за життя особами тієї чи іншої статі та віку. Стає ясным, чому в цей час не можна помітити одноманітності обряду щодо складу похоронного інвентаря та його розташування в похованні. В ту добу значення мали тільки положення покійника та його орієнтація.

Положення померлого в могилі в неолітичний час в основному на всій території СРСР однакове — покійники лежать простягнуто на спині. Також твердо витримується і орієнтація — неолітичні поховання Надпоріжжя, поховання Маріупольського могильника¹ і навіть Прибайкалля², лежать перпендикулярно до води, внаслідок чого, в зв'язку з різним напрямом течії річок, орієнтація поховань щодо сторін світу не витримується. Цей факт свідчить про те, що похоронний культ не пов'язувався з сонцем, не був солярним, як це вважали деякі дослідники, а пов'язувався з водою — рікою. Та це й зрозуміло, бо основою економічного життя населення цього часу було рибальство, отже, і культові уявлення пов'язувались з річкою, як основним джерелом існування. Про це також свідчать і похоронні ями човноподібної форми і прикрашення одягу зубами риб, що мало, безсумнівно, і магічне значення.

Поховання більшості неолітичних могильників бувають орієнтовані в протилежні сторони. Цьому фактові надають певного значення. Так, наприклад, ще М. І. Вітковський, описуючи Кітоїський могильник, висловив думку, що в протилежній орієнтації, можливо, слід вбачати різностатеві поховання³. Такої ж думки дотримуються і деякі інші дослідники. Тимчасом, чітких доказів такого припущення археологічні, а також антропологічні матеріали не дають. Навпаки, є дані, які заперечують його. Так, на Вовнизькому та Мар'ївському могильниках, які, безумовно, належать до одного часу з іншими відомими в Надпоріжжі могильниками, всі поховання були орієнтовані головами в одну сторону. Не можна, звичайно, припустити, щоб серед 32 поховань Вовнизького могильника та 15 Мар'ївського не було жодного чоловічого або жодного жіночого поховання. Очевидно, для розуміння цих фактів треба шукати інших пояснень.

Порівнюючи поховання Чаплінського могильника під кам'яними закладками з неолітичними похованнями попереднього часу, можна помітити дещо нове, досить характерне, насамперед у положенні кістяків. Вони лежать також на спині, але з зігнутими в колінах і звернутими вбік ногами. З'являється новий тип похоронного спорудження з каменю, змінюється асортимент похоронного інвентаря, серед якого трапляються і мідні речі. Похоронний обряд є виразом певних ідеологічних уявлень, отже, зміна похоронного обряду могла статися внаслідок зміни ідеологічних уявлень населення Надпоріжжя, викликаних зміною виробничої діяльності. Наприкінці неоліту у деякій частині населення Надпоріжжя скотарство значно розвивається і, очевидно, відокремлюється в особливу галузь господарської діяльності. Отже, можливо, що саме з виділенням скотарства в окрему галузь виробництва можна пов'язувати і зміну в похоронному обряді. Доказом цього є і той факт, що в похоронному інвентарі поховань Чаплінського могильника під кам'яними закладками знайдено і кістки свійських тварин — кози-вівці та бика, чого жодного разу не спостерігалось у похоронному інвентарі неолітичних поховань. Одночасно, незважаючи на досить значну відмінність

¹ М. О. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933.

² А. П. Окладников, Неолит и бронзовый век Прибайкалья, МИА, № 18, М.—Л., 1950.

³ Н. И. Витковский, Краткий отчет о раскопках могильника в Иркутской губернии, произведенных в 1880 г., Труды V АС, М., 1887, стор. 274.

у похоронному обряді між неолітичними похованнями і чаплінськими, простежується внутрішній зв'язок, особливо між похованнями в човно-подібних ямах (14 і 17) і похованням 5а, яке, безумовно, належало до групи поховань під кам'яними закладками, але само такої закладки не мало. Цей зв'язок виявляється у відсутності похоронного інвентаря, в орієнтації і, особливо, в застосуванні фарби.

Рис. 7. Поховання з могильника на Виноградному острові.

В цьому відношенні цікаво пригадати окрему групу поховань з могильника на Виноградному острові, де померлі лежали також на спині, але з зігнутими в колінах або піднятими догори (рис. 7), або розведе-

Рис. 8. Поховання з могильника на Виноградному острові.

ними в різні сторони (рис. 8, 9), або ж зведеними в один бік ногами. Таке різне положення кістяків свідчить про неусталеність цього похоронного обряду. Нормальним положенням спочатку, очевидно, було таке, при якому ноги в колінах були підняті догори, але під час засипання могили вони падали або в різні сторони, або ж в один бік — це останнє положення пізніше стає усталеним і характерним.

Біля деяких з цих поховань похоронного інвентаря не було. Загалом же похоронний інвентар складався з прикрас одягу у вигляді

кістяних пронизей та зубів тварин, прикрас у вигляді намист з таких же зубів тварин. Як приклад, можна згадати інвентар поховання 15 з Виноградного острова (рис. 10).

Рис. 9. Поховання з могильника на Виноградному острові.

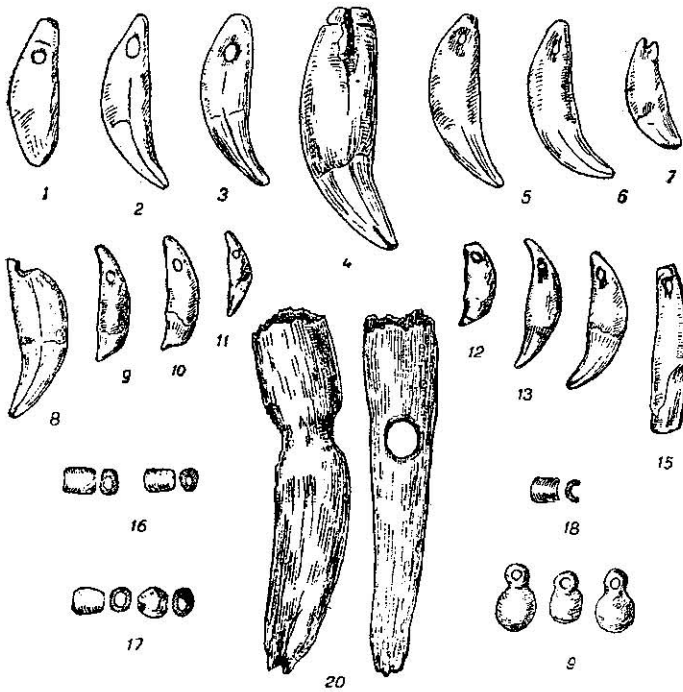

Рис. 10. Інвентар поховання 15 на Виноградному острові.
1—20 — $\frac{2}{3}$ н. в.

В деяких похованнях знайдені і дрібні знаряддя праці, виготовлені з кременю та кісток тварин. Всі поховання були присипані фарбою. Могильники на Собачках, біля скелі Монастирка, а також Мар'ївський та Вовницький таких поховань не мали, — цей тип поховань у Надпоріжжі пізніший за поховання неолітичні, які пов'язуються з стоянками типу Собачки — Середній Стіг 1.

В зв'язку з тим, що на стоянці на Виноградному острові один культурний шар містив матеріали, характерні для стоянок типу Середнього Стогу 2, є підстави пов'язувати ці поховання саме з цим культурним шаром.

Поховання під кам'яними закладками з Чаплінського могильника надзвичайно близькі до поховань з Виноградного острова. В зв'язку з наявністю в Чаплінському могильнику примітивних кам'яних похоронних споруд, які в Надпоріжжі за мідно-бронзової доби стають характерними, а також наявністю серед похоронного інвентаря мідних речей є можливість вважати поховання Чаплінського могильника пізнішими за поховання з Виноградного острова, а отже, пізнішими і за етап Середній Стіг 2.

Слід згадати ще поховання 11 з могильника восьмої Ігренької стоянки¹. Кістяк поховання 11 лежав на спині з підігнутими в колінах та звернутими вбік ногами. Збоку голови і ніг стояли на ребрі впоперек (як і в похованні 1а Чаплінського могильника) дві плити. Кістяк був засипаний червоною фарбою; коло нього знайдено пластину з кременю (ніж) таку ж, як і коло поховань Чаплінського могильника, та виріб у вигляді вістря, також з кременю.

Це поховання надзвичайно близьке до поховань Чаплінського могильника під кам'яними закладками. Особливо зближує їх наявність ножа з кремінної пластини. Тимчасом чаплінські поховання перекриті вже кам'яними закладками, чого не було в ігренькому похованні. Цей факт дає можливість вважати чаплінські поховання дещо пізнішими за ігреньські.

Відомі на цей час могильники Надпоріжжя, Маріупольський, могильники лісової смуги СРСР і Сибіру дають можливість встановити для неолітичного часу одноманітний на всій цій території похоронний обряд з положенням померлого простягнуто на спині. Так само і відносно похоронного інвентаря можна помітити досить усталену одноманітність. Поховання супроводяться прикрасами та деякими дрібними речами персонального виробничого вжитку. Така одноманітність похоронного обряду на великій території пояснюється тільки одноманітністю ідеологічних уявлень населення, що свідчить про одноманітність господарської діяльності, основу якої в цей час скрізь на цій території становило рибальство.

Наявність мідних речей серед похоронного інвентаря чаплінських поховань, Маріупольського могильника, деяких поховань на Виноградному острові свідчить про далеко більші економічні можливості населення цього часу порівняно з можливостями населення неолітичного часу. Ці можливості, на нашу думку, виникли внаслідок переходу до скотарського побуту населення Причорномор'я та Приазов'я.

Неоліт Надпоріжжя вивчено добре; тут вдалося не тільки встановити послідовність певних етапів його розвитку, але і їх час та культурний зміст. Неолітичні поховання з простягнутими кістяками, які відповідають стоянкам розвиненого неоліту етапів Собачки та Середній Стіг 1, в Надпоріжжі можна датувати кінцем IV та першою половиною III тисячоліття до н. е.; поховання з скорченими кістяками з могильника на Виноградному острові, які відповідають стоянкам типу Середній Стіг 2, — приблизно другою половиною III тисячоліття до н. е., а поховання під кам'яними закладками Чаплінського могильника — кінцем III тисячоліття до н. е.

¹ А. В. Добровольський, Восьма Ігренька неолітична стоянка, АП, т. II, К., 1949.

МОГИЛЬНИК В с. ЧАПЛИ

Резюме

В 1950 г. автором исследовался могильник возле с. Чапли, Днепропетровского района, на южной окраине Игрнского полуострова.

Несколько южнее этого могильника, на берегу Днепра были обнаружены следы уничтоженной водами озера Ленина неолитической стоянки, с которой можно связывать и неолитические погребения могильника.

На могильнике были обнаружены три типа разновременных погребений: неолитические, энеолитические и какие-то, предшествовавшие неолитическим погребениям этого могильника.

Неолитические погребения протянуты на спине, залегают вдоль берега в один ряд, по длине расположены перпендикулярно к реке. Как правило, костяки ориентированы на север и только некоторые — на юг.

Среди этих погребений можно выделить относительно более ранние и более поздние благодаря тому, что некоторые последующие погребения разрушили предыдущие.

Наиболее ранние залежали в песке на глубине 1,5 м. Они были перекрыты твердым гумусированным грунтом в виде удлиненных горбиков. Некоторые из них были частично окрашены. Погребальный инвентарь отсутствовал. Несколько более поздние погребения также залежали в песке, но уже на глубине 1,7 м. Они также частично окрашены. Возле одного костяка найдена подвеска из зуба оленя и зубы рыб карповых пород.

Самые поздние находились в ладьевидных ямах, полностью были засыпаны красной краской, залежали на глубине до 2 м, погребального инвентаря не имели.

Второй тип (энеолитический) представлен погребениями под каменными закладками. Это скорченные, лежащие на спине костяки, находившиеся изредка в каменных гробницах. Из пяти погребений этого типа четыре были детские и одно взрослого человека. При них найдены: кремневые длинные пластины (ножи), пояса из ракушек *Unio*, медные браслеты, ожерелье из медных подвесок, большое количество медных кольцевидных пронизей, которые служили для украшения головного убора и одежды; просверленный рог оленя, кости домашнего быка и козы.

Третий тип представлен пятью сильно скорченными, лежащими на левом боку костяками, без всякого погребального инвентаря. Эту группу погребений в Чаплинском могильнике можно считать самой ранней.